

Santykis su atliekomis žiedinėje ekonomikoje: rūpesčio etikos perspektyva

Aistė Bartkienė

Vilniaus universiteto
Sveikatos mokslų institutas
E. paštas aiste.bartkiene@mf.vu.lt
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5615-3696>

Renata Bikauskaitė

Vilniaus universiteto
Filosofijos institutas
E. paštas renata.bikauskaite@fsf.vu.lt
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9277-6823>

Diana Mincytė

Niujorko miesto universiteto
City Tech skyriaus Socialinių mokslų katedra
E. paštas dmincyte@citytech.cuny.edu
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3309-7673>

Santrauka. Šiame straipsnyje yra nagrinėjami etiniai atliekų tvarkymo aspektai žiedinės ekonomikos kontekste. Straipsnio autorės siekia papildyti technologinį ir ekonominį atliekų tvarkymo diskursą, kuris vyrauja žiedinėje ekonomikoje, ontologine ir etine santykio su atliekomis analize. Pasitelkiant rūpesčio etiką, straipsnyje akcentuojamas reliacinis santykio su atliekomis aspektas, pagal kurį pirmenybė teikiama dėmesingumui, atsakomybei, kompetencijai, atsakui ir dalyvavimui sprendžiant atliekų problemą. Nagrinėjant penkias rūpesčio pakopas, kurias išskyrė Joan Tronto, straipsnyje analizuojama, kaip etiniai sumetimai gali turėti įtakos individualiems ir kolektyviniams veiksams žiedinės ekonomikos paradigmoje. Straipsnyje į atliekas žvelgiama kaip į neatskiriamą mūsų moralinio ir etinio kraštovaizdžio dalį ir laikomasi nuostatos, kad tvarios atliekų tvarkymo praktikos siejasi su atsakomybe, kurią turėtų prisiimti tiek atskiri žmonės, tiek verslai, tiek politinės institucijos.
Pagrindiniai žodžiai: rūpesčio etika, žiedinė ekonomika, atliekos, tvarumas

Ethics of Caring for Waste in Circular Economy

Abstract. This article examines the ethical dimension of waste management within the context of the circular economy. The authors argue for a shift in focus from technological and practical issues in waste management to a more holistic consideration of the ontological and ethical aspects of waste. By building on the ethics of care perspective, the article proposes a relational approach which prioritizes attentiveness, responsibility, competence, responsiveness, and involvement in addressing waste issues. By examining the five stages of care within the ethics of care framework, the study shows how ethical considerations can inform individual and collective actions within the paradigm of the circular economy. Ultimately, the article reconceptualizes waste as an integral part of our moral and ethical landscape by highlighting relationships embedded in care across private, domestic, institutional, and public domains.

Keywords: ethics of care, circular economy, waste, sustainability

Padėka. Straipsnis parašytas kaip Baltijos tyrimų programos projekto Nr. EEA-RESEARCH-24 „Promoting collaboration for sustainable and circular use of bioresources across agriculture, forestry, and aquaculture, CIRCLE“ dalis, pagal Islandijos, Lichtenšteino ir Norvegijos EEE grantą (Nr. EEZ/BPP/VIAA/2021/9).

Received: 15/03/2024. Accepted: 30/07/2024

Copyright © Aistė Bartkienė, Renata Bikauskaitė, Diana Mincytė, 2024. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Žiedinė ekonomika yra paremta dabartinio linijinės gamybos modelio, kuris yra laikomas netvariu, kritika: resursai yra naudojami tik vieną kartą ir vėliau tampa atliekomis, kurios yra išmetamos, sunaikinamos. Toks gamybos ir vartojimo modelis kelia grėsmę planetai dėl pirminių resursų išsekimo ir sukuriama tarša. Alternatyviame, žiediniame ekonomikos modelyje atliekos tampa resursu, kuris gali būti naudojamas antrą, galbūt trečią ar ketvirtą kartą. Žiedinės ekonomikos idėja nėra nauja. Pirmą kartą ji buvo iškelta diskusijose, kurios kilo po Rachel Carson knygos *Tylusis pavasaris* pasirodymo septintajame dešimtmetyje (Gregson et al. 2015), ir toliau plėtojama aštuntajame dešimtmetyje (MacArthur 2013). Nuo 2010 m. Europos Sąjungoje pradėti atnaujinti teisės aktai bei steigiamos kitos iniciatyvos, skirtos žiedinių ekonomikos modelių įgyvendinimui skatinti.

Kalbant apie iniciatyvas, skatinančias plėtoti žiedinę ekonomiką, išskiriamos dvi skirtingos kryptys: viena susijusi su vartotojų atsakomybės ugdymu ir skatinimu, antra – su inovatyvių verslo modelių plėtojimu. Abiejose iniciatyvose vienu iš svarbių veiksnių tampa moralinės ir etinės nuostatos. Pirmuoju atveju akcentuojama vartotojų atsakomybė (angl. *responsibilization*), kuri grindžiama prielaida, kad etinės nuostatos lemia tai, kaip vartotojai elgiasi (Kutaula et al. 2022). Pvz., Lehtokunnas maisto atliekų mažinimą laiko etine užduotimi (Lehtokunnas et al. 2022). Antruoju atveju mokslininkai mano, kad žiedinę ekonomiką galima traktuoti kaip moralią ekonomiką (angl. *moral economy*) dėl to, kad dėmesys kreipiamas į etinius principus ir praktikas, kurios reguliuoja ekonominės vertės gamybą (Gregson et al. 2015). Nors teoriniame ir praktiniame žiedinės ekonomikos diskurse yra pabrėžiama etikos ir vertybių svarba, didžioji jo dalis koncentruojasi į ekonominį, technologinį žiedinių praktikų aspektą, o etiniai ir moraliniai svarstymai lieka nuošalyje (Friant et al. 2020, 2021).

Taip gali būti visų pirma dėl to, kad žiedinė ekonomika yra kokybiškai nauja prieiga ir, norint suprasti joje glūdinčius moralinius veiksnius, reikalingas kitoks etinis požiūris. Skirtingai nuo vyraujančio linijinio ekonominio modelio, kai asmenys ir įmonės veikia kaip savarankiški rinkos dalyviai, siekiantys maksimaliai padidinti savo naudą, žiedinė ekonomika yra organizuojama pagal tarpusavio priklausomybę, bendradarbiavimą ir tarpusavyje susijusias tiekimo grandines. Norint suprasti šių darinių etinius aspektus, reikia pereiti nuo klasikinių etikos prielaidų, kurios grindžiamos asmenų ir organizacijų autonomija, prie reliacinio požiūrio, pagal kurį etinio tyrimo centre yra tarpusavio priklausomybės ir santykiai. Neuztenka vien tik principų, reglamentuojančių įmonės elgesį ir individualius sprendimus: žiedinės ekonomikos etika reikalauja ne tik bendradarbiavimo, dalijimosi ir solidarumo įvertinimo, bet ir sistemingesnio santykių svarstymo iš ontologinės, epistemologinės ir aksiologinės perspektyvos (Temesgen et al. 2021).

Šio straipsnio problemą tyrimą paskatino tai, kad nors žiedinės ekonomikos diskurse visas dėmesys skiriamas atliekomis, kurių pakartotinis panaudojimas matomas kaip visų ekonominių ir ekologinių problemų sprendimas, vis dėlto pati atliekų samprata, jos vertybinės prielaidos nėra užklausiamos: kas, kada ir kodėl yra laikoma atlieka? Žiedinės ekonomikos idėja taip pat yra grindžiama antropocentrinėmis prielaidomis – rūpinimasis

atliekomis kyla iš poreikio palaikyti ekonomikos augimą ir neišsemti visų žemės resursų. Rūpinimasis aplinka, gamta matomas kaip antrinis dalykas. Tačiau šiuolaikiniame aplinkos etikos diskurse antropocentrinės prielaidos yra kritikuojamos kaip ekologinių problemų pagrindas / šaltinis. Šiame straipsnyje mes siūlome filosofinę atliekų sampratos analizę per reliacinės etikos, kuriai atstovauja rūpesčio etika, perspektyvą ir teigiame, kad rūpesčio etika suteikia holistinį pagrindą suprasti atliekų tvarkymą, akcentuojant tarpusavyje susijusius socialinius, kultūrinius, politinius ir etinius aspektus. Pasitelkdami rūpesčio etiką, išryškinsime žiedinės ekonomikos etinę dimensiją, pabrėždami santykiškai grindžiamą atsakomybę, tarpusavio priklausomybę, pažeidžiamumą ir empatiją žmonėms bei nežmoغيškoms būtybėms kaip esminius žiedinės ekonomikos plėtros elementus. Mūsų žiniomis, rūpesčio etika buvo pasitelkta žiedinės ekonomikos analizei iki šiol tik vieną kartą (Pla-Julían, Guevara, 2019), tačiau jokių konkretesnių įžvalgų, kaip tai siejasi su atliekomis, nebuvo pasiūlyta. Šis straipsnis yra originalus bandymas pritaikyti rūpesčio etiką žiedinės ekonomikos kontekste, ypač kreipiant dėmesį į atliekas.

Straipsnyje remsimės Gay Hawkins idėja, kad tiek bandymas pašalinti šiukšles iš akiračio, tiek moralizuojančio pareigos santykio su jomis steigimas yra neveiksmingos etinės strategijos. Užuoť tai darius, reikia ugdyti kitokį etinį ir emocinį jautrumą atliekoms: „kuriant geresnius sugyvenimo būdus su dalykais, kuriuos mes atmetam kaip skirtingus ir nereikalingus mūsų gyvenimui“ (Hawkins 2006: 6). Galima būtų suabejoti, gal vietoj emocinio jautrumo atliekoms užtektų ugdyti sąmoningumą, apie ką kalba dalis aplinkos etikos atstovų bei aplinkosaugininkų? Mes remiamės prielaida, kad sąmoningumą akcentuojantis etinis diskursas yra ribotas, kadangi neatsižvelgia į tai, kad mūsų moralinės praktikos kyla ne tik iš racionalių svarstymų ir įsisąmonintų pareigų. Šiame straipsnyje mes siekiame parodyti, kad etinį santykį su atliekomis ir šiukšlėmis formuoja ne tik racionalūs veiksniai, bet ir kasdienės įkūnytos rūpesčio praktikos ir emocijos. Analizuosime etinį santykį su šiukšlėmis per rūpesčio etikoje įsitvirtinusią Joan Tronto (1993, 2013) penkių rūpinimosi pakopų prizmę, kuri padės atskleisti etinių santykių su atliekomis aspektus sudėtingame tarpusavio priklausomybių tinkle, kuris ir sudaro žiedinės ekonomikos kontekstą. Rūpesčio etika nėra moralizuojanti, kaip Hawkins minimos aplinkosauginės strategijos (pvz., liepiančios nešiukšlinti, rūšiuoti, mažiau vartoti), nes ji neformuoja bendrųjų principų, neliepia elgtis konkrečiu būdu, bet kviečia išmokti atpažinti mus supančių būtybių ir aplinkos poreikius ir ugdyti įpročius, kurie padeda išlaikyti ir atkurti mus supantį pasaulį (žr. Tronto 1993: 103).

Problematizuojant atliekų sampratą žiedinės ekonomikos diskurse

Žiedinės ekonomikos pagrindas yra siekis transformuoti tai, kas šiuo metu yra laikoma atliekomis, į naudingus išteklius. Literatūroje, skirtoje atliekų panaudojimui, yra skiriamos devynios strategijos, nurodančios, kaip turime elgtis su daiktais, kurie netrukus taps atliekomis arba jau yra laikomi atliekomis: atsisakyti, permąstyti, sumažinti vartojimą, pakartotinai panaudoti, pataisyti, atnaujinti, pakartotinai gaminti, pakeisti paskirtį, perdirbti ir atkurti (Kirchherr et al. 2017: 224). Visgi, kaip pažymi Kirchherris, mokslinėje

literatūroje, skirtoje žiedinei ekonomikai, paprastai yra minimos tik trys strategijos: sumažinti vartojimą, pakartotinai panaudoti ir perdirbti (2017: 226). Taip gali būti dėl to, kad trūksta gilesnio supratimo apie atliekų tvarkymą: atliekų tvarkymas dažniausiai matomas vien kaip praktinis klausimas, kurį galima spręsti arba techninėmis priemonėmis, arba politiniais nutarimais (Dagilienė et al. 2021).

Žiedinės ekonomikos diskurse daugiausiai dėmesio skiriama atliekų tvarkymo, perdirbimo problematikai, tačiau apie pačias atliekas kaip daugialypį fenomeną dažniausiai nekalbama, atliekas traktuojant tiesiog kaip materialųjį dalyką. Kaip teigia Johanssonas ir Ekas, toks dėmesio atliekų fenomeno ontologijai trūkumas yra dar viena besitęsiančios politinės tradicijos – paslėpti atliekas ir pamiršti apie jas – apraška (Johansson, Ek 2020). Atliekos bei su jomis susijusios šiukšlių bei šlamšto kategorijos ne tik persmelkia mūsų santykį su materialiu pasauliu, bet ir atlieka esminį normatyvinį vaidmenį žmogaus gyvenime: „jos tampa žmogiškojo rūpesčio dalimi, jos ima formuoti horizontą, savitą prasmės erdvę, kurioje kiekvienas dirbinyis ir veiksmas įgauna prasmę“ (Gutauskas 2021: 256). Dar daugiau, kaip pastebi Gutauskas, atsiranda nauja sąmonė, kuri kiekvieną daiktą supranta kaip būsimą šiukšlę. Skirtingai nuo senosios sąmonės, iš kurios dėmesio lauko šiukšlės gana greitai pradingdavo, naujoji sąmonė stengiasi numatyti visas galimas šiukšlių judėjimo trajektorijas (*ibid.*: 258). Todėl galima sakyti, kad žiedinės praktikos taip pat priklauso nuo socialinių, kultūrinių, politinių ir asmeninių veiksnių sankirtos: „Anapus kiekvieno išmetimo veiksmo egzistuoja daugybė tinklų, normų, moralinių įsitikinimų, struktūrų, ideologijų, prielaidų, interesų, galios santykių, vertybių ir sistemų, kurios lemia tai, kas tampa atliekomis ir kas su jomis daroma, kad galiausiai jos atsiduria šiukšlių dėžėje“ (Johansson, Ek 2020: 1).

Nors atliekos ir šiukšlės dažnai vertinamos neigiamai, žiedinėje ekonomikoje į jas žvelgiama neutraliai arba jos net įgyja pozityvią reikšmę, nes gali tapti ištekliumi, reikalingu kuriant naujus vertingus daiktus ir taip padedant išvengti tolesnio gamtinių žemės išteklių eikvojimo ir aplinkos naikinimo. Tačiau, net matant atliekas ir šiukšles kaip naudingą resursą, sunku išvengti neigiamų moralinių ir etinių konotacijų. Kaip teigia Hawkins, kaltė, moralizavimas ir neviltsis yra persmelkę šiuolaikinį atliekų diskursą (Hawkins 2006). Anot jos, egzistuojanti atliekų reprezentacija aplinkosauginiame diskurse yra grįsta baime dėl gamtos pabaigos: „mūsų įsivaizdavimai yra perpildyti atliekų siaubo“ (*ibid.*: 8). Su šiuo įsivaizdavimu siejasi du vaizdiniai. Pirmuoju atveju gamta vaizduojama kaip pasyvi šurkštaus išnaudojimo ir taršos auka. Antrasis vaizduoja žmones kaip atitrūkusius nuo gamtos ir praradusius ryšį su ja: „žmonių gebėjimas naikinti gamtą savo atliekomis veda juos į moralinį bankrotą, o gamtos gebėjimas funkcionuoti kaip atliekų aikštelei paverčia ją pasyvia ir nugamtinta“ (*ibid.*: 9). Kultūriniai ir socialiniai vaizdiniai, vaizduojantys gamtą mirštančią po šiukšlių kalnais, nėra neutralūs, o yra paženklinanti sielvarto ir neviltsies. Pasak Hawkins, toks santykio su atliekomis vaizdinyis veda į susvetimėjimą, atstumą ir nesidomėjimą. Kita vertus, aplinkosaugos kampanijos, kurios remiasi moralinės pareigos tausoti gamtą imperatyvais, gali sukelti pasipiktinimą: jomis arba primetamas ekologinės pareigos jausmas, arba sukeliama neviltsis, kad gamta jau mirusi ir nėra ko daryti.

Hawkins teigia, kad aplinkosauginis švietimas, paremtas racionaliu įsipareigojimu užtikrinti pasaulinį ekologinį išlikimą ir rūpinimosi planeta idėja, apeliuoja į moralinius principus, bet ne į „kūno jautrumą ir jausmus“. Būtent todėl jis neleidžia mums įsivaizduoti kitokio santykio su atliekomis, kuris padėtų išvengti apmaudo ir nevilties, vyraujančių aplinkosauginio švietimo strategijose. Hawkins (2006: 38) tvirtina: „švietimas apie atliekas pasiūlo apibrėžtą rinkinį galimų atsakų (angl. *responses*) į atliekas, o šie neatskiriamai siejasi su moraliniais apribojimais, kurie gan lengvai perauga į moralizavimą. Kaltė, apmaudas ir baimė nėra politiškai produktyvūs. Aišku, jie gal ir mobilizuoja žmones keisti įpročius, bet slopina kitus atsakus ir galimybes, kitus būdus būti su atliekomis.“ Autorė teigia, kad jos tikslas yra atverti naujus mąstymo būdus apie kasdinių atliekų praktikų socialines reguliacijas, tokias, kurios būtų anapus moralizavimų, liepančių nešiuokšlinti, atsakyti plastikinių maišelių, pakartotinai naudoti ir perdirbti. Ji siekia rasti naujus kalbėjimo apie žmogaus ir atliekų santykį būdus, kurie būtų paremti ne tik tokiais neigiamomis ir politiškai neproduktyviomis emocijomis kaip kaltė, nevilis, pasipiktinimas, bet kažkuo pozityvesniu. Todėl ji į atliekas žiūri fenomenologiškai ir tiria, „kaip atliekos keičia mūsų santykį su kūnu, disciplinuoja ir skatina įvairius įpročius bei tvarko santykius tarp savojo Aš ir pasaulio“ (*ibid.*: 4).

Kitame skyriuje Hawkins idėją, kad turime sukurti naujus pozityvesnius žmogaus ir atliekų santykio vaizdinius, papildysime rūpesčio etikos įžvalgomis apie skirtingus rūpesčio ir rūpinimosi modusus. Mes teigiame, kad rūpesčio etika gali pasiūlyti visapusiškesnę santykio su atliekomis sampratą, kuri apima socialinius, kultūrinius, politinius ir etinius aspektus.

Rūpesčio etika ir santykis su aplinka

Priešingai vyraujančioms moralės teorijoms, tokioms kaip deontologija, utilitarizmas ar dorybių etika, rūpesčio etika pabrėžia įvairių santykių ir priklausomybės tarp žmonių ir kitų esybių moralinę ir etinę svarbą ir svarsto, kaip šie veiksniai apibrėžia moralinę atsakomybę (Noddings 2002; Tronto 1993, 2013; Kittay 1999; Robinson 2011). Pagrindinė etinė sąvoka rūpesčio etikoje yra rūpestis arba rūpinimasis. Ši sąvoka dažnai priešpriešinama teisingumo sąvokai, kuri esą labiau pabrėžia objektyvumą, autonomiją, nepriklausomumą ir racionalumą. O rūpesčio etinis turinys akcentuoja tarpusavio priklausomybę, partikuliarumą, afektyvumą, įkūnytumą ir pažeidžiamumą.

Priešingai deontologinėms ir utilitarinėms etinėms teorijoms, kuriose daroma prielaida, kad pakanka apibrėžti racionalius moralinio elgesio principus ir taisykles, kad atsirastų tinkami veiksmai, rūpesčio etika teigia, kad racionalūs svarstymai dėl moralinių veiksmų visada vyksta konkrečiame socialiniame, kultūriniame ir politiniame kontekste, todėl yra neįmanoma rasti universalių taisyklių. Rūpesčio etikoje tvirtinama, kad net patys racionaliausi svarstymai apie moralinius principus yra veikiami konkrečių patirčių, santykių, afektų ir įkūnytų praktikų. Rūpesčio etika siūlo platesnį ir daugiau aspektų įtraukiantį požiūrį į moralę bei į tai, kas laikoma reikšmingomis etinėmis problemomis.

Rūpesčio etikos prieiga parodo, kad tai, kas reikšminga mūsų moraliniams bei etiniams svarstymams, dažnai apima daug daugiau, nei pripažįstama dominuojančiose etinėse

teorijose. Žvelgiant iš šios perspektyvos, moralus elgesys priklauso ne tik nuo racionalių svarstymų, bet ir nuo įkūnytų ir afektyvių reliacinių praktikų, reflektivių ir nereflektuojamų ryšių su kitomis žmogiškomis ir nežmogiškomis būtybėmis, nuo mūsų galimybių tinkamai / rūpestingai atsakyti į kitų poreikius, nuo socialinių ir kultūrinių aplinkybių, nelygių galios santykių ir kitų faktorių.

Kaip gali tokia rūpesčio etikos siūloma perspektyva būti pritaikyta mūsų santykio su atliekomis kontekste? Čia susiduriame su sunkumais, kadangi rūpesčio etikoje labiau akcentuojamas rūpinimosi santykis tarp žmogiškų būtybių, rūpinimąsi daiktais, aplinka, gamta laikant geriausiu atveju išvestiniu. Robinson (2011: 144) mūsų gebėjimus rūpintis vienas kitu ir visa aplinka susieja taip:

Rūpesčio etika mato moralę kaip lokalizuotą atsakomybių ir rūpesčio praktikų tarp žmonių kontekste, kuris apima tinklus ir santykius. Žvelgiant iš šios perspektyvos, moraliniai rūpesčio santykiai negali būtų įsteigti su negyvais objektais ir gyvosios aplinkos elementais, tokiais kaip akmenys, medžiai ar ežerai. Žvelgiant per rūpesčio etikos prizmę, natūralios aplinkos sveikata ir klestėjimas veikiau yra neatsiejamai susijęs su asmenų sveikata ir klestėjimu. Mūsų gebėjimas rūpintis vienas kitu priklauso nuo mūsų gebėjimo natūralią aplinką išlaikyti sveiką.

Iš pirmo žvilgsnio tokia rūpinimosi aplinka samprata gali atrodyti labai siaura, kadangi etinis rūpinimasis aplinka ir nežmogiškomis esybėmis apibrėžiamas instrumentiškai, tačiau rūpesčio etikos reliacinis požiūris leidžia tarpžmogišką rūpestį ir rūpinimąsi aplinka, gamta, kitomis esybėmis matyti kaip esmiškai susijusius. Žiedinės ekonomikos plėtra grindžiama įvairiųjų santykių galimybe, todėl rūpesčio etika gali pasiūlyti konceptualines priemones, kurios padėtų išryškinti žiedinės ekonomikos etinę dimensiją. Siekdami atskleisti rūpesčio etikos reikšmę gilesniam žiedinės ekonomikos supratimui, pasitelkėme Joan Tronto rūpesčio sampratą, kuri leidžia analizuoti rūpestį / rūpinimąsi ir iš jo kylančias moralines bei etines implikacijas skirtinguose, bet persiklojančiuose kontekstuose. Tronto pastebi, kad rūpestis neturėtų būti suprantamas kaip vien tik privati ir rutininė kasdienio rūpesčio praktika. Rūpestis apima ir didesnius struktūrinius klausimus mąstant apie tai, kokios institucijos, žmonės ar konkrečios praktikos reikalingi norint vykdyti realias rūpinimosi užduotis (Tronto 2013: 139).

Šiuo atžvilgiu žiedinė ekonomika, kuri yra tiek skatinama globaliai, tiek ir įgyvendinama lokaliuose kontekstuose, gali būti tokio platesnio rūpinimosi aplinka pavyzdys, nes jos tikslas – sumažinti industrijos ir vartotojų sukuriamą atliekų kiekį, atliekas naudoti pakartotinai, perdirbti daiktus, mažinti pirminių išteklių suvartojimą ir pan. Ankstesniame savo darbe pasiūlėme aplinkosauginio rūpesčio, kuris gali būti matomas kaip paremta įpročiu afektyvi praktika, besiskleidžianti reliaciniame kontekste, apimančiame nežmogiškas būtybes bei visą aplinką, sampratą. Ji sujungia specifines nuostatas, tokias kaip dėmesingumas, kompetentingumas, afektyvumas, atsakas (angl. *responsivity*) ir skleidžiasi tiek socialinėse, tiek institucinėse dimensijose (Bartkienė et al. 2019). Toliau analizuosime, kaip rūpesčio etika gali nušviesti mūsų santykius su atliekomis.

Rūpinimasis atliekomis

Tronto (1993) knygoje *Moral Boundaries, a Political Argument for an Ethic of Care* pateikta rūpesčio samprata padeda pritaikyti rūpesčio etiką praktikoje. Tronto apibrėžia rūpestį kaip „tokią veiklą, kuri apima viską, ką darome norėdami išlaikyti, pratęsti ir pataisyti „pasaulį“ taip, kad jame būtų galima gyventi taip gerai, kaip įmanoma. Tas pasaulis apima mūsų kūnus, mus pačius ir mūsų aplinką, kuriuos visus siekiame supinti į sudėtingą, gyvybę palaikantį tinklą“ (*ibid.*: 103).

Šiame apibrėžime Tronto sieja rūpinimąsi ne tik su žmonėmis, bet su visomis gyvomis būtybėmis bei kitais esiniais, kurie mus supa. Ji tvirtina, kad rūpestis „nėra apribotas vien žmonių interakcijomis. Mes įtraukiame galimybę, kad rūpinamasi objektais ar aplinka, lygiai taip pat kaip rūpinamasi kitais [žmonėmis]“ (*ibid.*: 103). Aplinka yra neatskiriama mūsų gyvenimo dalis ir būtent toks reliacinis santykis įgalina mus galvoti apie veiklas, kurias mes darome siekdami „išlaikyti, pratęsti ir pataisyti „pasaulį“. Mūsų santykis su atliekomis tampa individualių, socialinių ir ekonominių praktikų sritimi, o atsakingas elgesys su atliekomis ir šiukšlėmis – svarbia mūsų moralinės pozicijos dalimi.

Tronto skiria penkias pagrindines rūpesčio pakopas. Pirmojoje pakopoje rūpestis siejamas su dėmesingumu (angl. *attentiveness*), kuris reikalingas tam, kad būtų atpažinti ar aptikti konkretūs poreikiai: „Norint nuoširdžiai rūpintis kuo nors, kokiais nors žmonėmis ar kažkuo kitu, reikia išklausti išreikštus poreikius, atpažinti neišsakytus poreikius bei nuspręsti, kokiais poreikiais dera pasirūpinti“ (Tronto 2001: 62). Toks dėmesingumas kitų poreikiams yra svarbus įvairiuose asmeniniuose, socialiniuose bei politiniuose kontekstuose. Žiedinės ekonomikos kontekste toks dėmesingumas reikštų atpažinti atliekas kaip problemą ir nuspręsti, kad kas nors turi būti dėl to daroma. Tarpžmogiškame kontekste dėmesingumas reiškia, kad aš atkreipiu dėmesį į kito žmogaus poreikius, o žiedinės ekonomikos kontekste jis galėtų reikšti, kad aš atpažįstu aplinkos, užterštos atliekomis, poreikius bei matau, kokios pagalbos ar išteklių reikia žmonėms ar kompanijoms, besistengiančioms su tuo tvarkytis.

Visgi, toks supaprastintas požiūris neapėmia platesnės perspektyvos, kurią siūlo Hawkins (2006: 16):

bendrieji atliekų tvarkymo įpročiai yra paženklinti atstumo, atsikratymo ir neigimo. Vartotojų kultūra ir technokratinė efektyvumo ir slėpimo logika sukūrė atitolusius santykius su atliekomis, nors atliekų kiekis fenomenaliai išaugo. Išorinės atliekų vežimo šiukšliavežėmis sistemos smarkiai sumažino atliekų keliamus iššūkius. Jos paprasčiausiai yra pašalinamos ir nors bendrai mes žinome, kur jos keliauja, tačiau tų vietų nematomumas, jų išdėstymas po žeme arba miestų pakraščiuose palengvina aktyvų nežinojimą ar neigimą.

Hawkins ir rūpesčio etika kviečia pažvelgti į šias sistemas iš reliacinės perspektyvos. Pritaikius šią perspektyvą žiedinėje ekonomikoje kviečiama iš naujo pažvelgti į vartojimo ir gamybos procesus kaip negaminančius atliekų, t. y. kaip į begalinę materijos ir energijos cirkuliaciją, arba kaip į tai, ką Landecker (2019) konceptualizuoja kaip metabolizmą. Toks dėmesingumas sukuria erdvę rasti naujoms idėjoms ir inovatyviems

verslo modeliams. Verslo atveju reikėtų rekonceptualizuoti ir reorganizuoti gamybą taip, kad nebūtų vieno galutinio produkto (t. y. atliekų), bet tik nuolatinis energijos ir objektų srautas, kurie yra nukreipti skirtingiems vartojimo būdams. Kitaip tariant, visos gamybos procese atsirandančios medžiagos laikomos vienodai svarbiomis, todėl jas reikia tinkamai ir atidžiai tvarkyti, jomis rūpintis. Namų ūkiuose tai reikštų, kad skatinamas toks modelis, kuriame tam tikri plataus vartojimo produktai būtų suvokiami kaip tik vienas ilgo daiktų ir energijos apyvartos ciklo etapas. Pavyzdžiui, parduodant plataus vartojimo daiktus ir technologijas turėtų būti aišku, kokie anksčiau naudoti objektai jame buvo panaudoti ir kokie nauji daiktai iš jų bus gaminami, kai baigsis dabartinis jų naudojimas.

Panašus medžiagų apykaitos ciklas gali būti skatinamas maisto, transporto, būsto ir kt. kontekste. Čia dėmesingumas reiškia kvietimą atsižvelgti į ateities kartų poreikius, taip pat atpažinti biotinių bendruomenių reikmes. Tokiu būdu galima judėti anapus dabartinio diskurso, kuris pabrėžia tik pernaudojimo, sumažinimo ir perdirbimo elementus žiedinėje ekonomikoje, link tokio, kuris kviečia apmąstyti produkcijos ir vartojimo režimus iš etinės ir politinės perspektyvos.

Antroji rūpesčio pakopa siejasi su atsakomybe. Po to, kai poreikiai buvo atpažinti, kažkas turi imtis atsakomybės juos patenkinti. Šiame etape rūpestis įterpiamas į socialinę ir politinę dimensiją, nes besirūpinantysis tampa atsakingas už rūpesčio organizavimą, resursų, reikalingų rūpinantis, radimą ar apmokėjimo užtikrinimą tiems, kas sutinka kuo nors rūpintis. Žiedinės ekonomikos kontekste šita rūpinimosi fazė siejasi su politine dimensija – kai žiedinės praktikos bei inovatyvūs verslai yra skatinami, yra skiriamos dotacijos bei pasiūlomos ekspertinės gairės, siekiant iširti galimybes sumažinti atliekas, padidinti pajamas ir sumažinti išlaidas taikant žiedinės ekonomikos verslo modelius (MacArthur 2014). Pavyzdžiui, 2022 m. Europos Komisija paskelbė Žiedinės ekonomikos veiksmų planą, kuriame teigiama, kad „ES turi paspartinti perėjimą prie atsinaujinančių augimo modelių, kuomet planetai gražinama daugiau, nei iš jos imama, siekti, kad išteklių suvartojimas neiškvotų planetos galimybių, ir dėl to stengtis mažinti vartojimo pėdsaką (angl. *footprint*) bei per ateinančių dešimtmetį padidinti žiedinių medžiagų naudojimo rodiklį“ (European Commission 2020: 2). Taigi šis rūpesčio etapas susijęs tiek su prisiimta atsakomybe ir veiksmis politinėje sferoje, tiek su atsakomybe privačioje sferoje.

Trečioji rūpesčio pakopa yra ta, kurioje vyksta rūpinimosi veikla. Anot Tronto (2001: 63), „čia pagrindinis dėmesys skiriamas kompetencijai: kompetencija yra rūpinimosi veiklos moralinė dimensija. Nekompetentingas rūpestis yra ne tik techninė, bet ir moralinė problema“. Kompetencija, reikalinga rūpinantis, visuomet priklauso nuo konteksto: vienokių gebėjimų reikia rūpinantis vaikais, o kitokių rūpinantis aplinka (pvz., perdurbant, rūšiuojant atliekas ar vartojant). Kai atliekomis rūpinamasi nekompetentingai, esminiai poreikiai nėra patenkinami ir tai gali padaryti žymios žalos. Žiedinėje ekonomikoje tai siejasi ne tik su politiniais veiksmų planais, kurie turi būti parengti kompetentingai ir atsižvelgiant į aplinkosaugą, bet taip pat su verslais – jie turi tvarkyti atliekas pačiais efektyviausiais būdais. Kompetencija žiedinėje ekonomikoje apibrėžiama kaip „funkciškai susieta kompleksinė žinių, įgūdžių ir nuostatų visuma, leidžianti sėkmingai atlikti užduotis ir spręsti problemas“ (Sumter et al. 2021: 1). Žvelgiant iš rūpesčio etikos pers-

pektyvos reikalavimas kompetentingai atlikti rūpinimosi veiklas įgyvendinant žiedines praktikas yra labai svarbus. Pavyzdžiui, šiandien labai paplitusi atliekų deginimo praktika žiedinės ekonomikos ekspertų yra laikoma nepriimtina: EU komisija siūlo tris deginimo alternatyvas, t. y. padidinti papildomus atliekų perdirbimo pajėgumus, atlikti atskirtų atliekų surinkimą ir skatinti pakartotinį atliekų panaudojimą (European Commission 2020). Taigi matome, kad ne visi galimi atliekų šalinimo būdai yra priimtini, o kai kurios įmonės, užsiimančios šiukšlių deginimu, nors iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti draugiškos aplinkai, iš tiesų jai kenkia. Šiuo atžvilgiu tai pakartoja Tronto įspėjimą, kad netinkamas rūpestis gali padaryti didelės žalos.

Ketvirtojoje rūpesčio pakopoje labai svarbus atsakas iš to, kuriuo rūpinamasi, nes jis padeda nustatyti, ar rūpestis buvo geras, adekvatus, pakankamas: svarbu įtraukti rūpesčio gavėją, kaip būtiną rūpesčio proceso elementą, nes tik jo padedami galime suprasti, ar rūpintinio poreikiai buvo patenkinti (Tronto 1993: 108). Ieškant etinės dimensijos praktikose, kurias žmonės taiko įvairiai besielgdami su atliekomis, ši rūpesčio stadija sukelia daugiausiai sunkumų. Kaip objektai, kuriuos laikome atliekomis, gali indikuoti, kad rūpestis buvo tinkamas? Kaip įmanoma įprasminti etinį santykį tarp žmogaus ir negyvų dalykų, kurie patenka į mūsų rūpesčio sritį? Čia norėtume pasiremti Jane Bennett vitalaus materialumo (angl. *vital materiality*) samprata, kuri vitalumą supranta kaip „maisto, prekių, audrų, metalų gebėjimą ne tik apsunkinti ar blokuoti žmonių norus ar planus, bet ir veikti kaip kvaziagentams ar jėgoms, turinčioms savo trajektorijas, polinkius ar tendencijas“ (Bennet 2010: viiii). Jos idėja apie „daiktų, kurie sukelia (naudingą, žalingą) poveikį tiek žmogaus, tiek kitiems kūnams, jų agentišumą (angl. *agency*)“ gali padėti pagrįsti, kodėl rūpesčio etika turėtų labiau atkreipti dėmesį ne tik žmonių tarpusavio ar žmonių ir kitų gyvų būtybių santykius, bet į etinę rūpinimosi daiktais dimensiją, o konkrečiau, daiktais, kuriuos laikome atliekomis. Ši perspektyva padeda pažvelgti į atliekas ne kaip į pasyvią, negyvą materiją, bet esatį, kuri geba „padaryti pokytį, sukelti poveikį, pakeisti įvykių eigą“ (*ibid.*: iix). Atliekos turi galią veikti kaip kvaziagentas, nes jose slypi tai, ką ji vadina „daikto galia“ (angl. *thing-power*): „įdomi negyvų daiktų savybė įkvėpti gyvybę, veikti, sukelti dramatiškus ir subtilius efektus“ (*ibid.*: 6). Autorė tvirtina, kad ne subjektai ir „nematerialūs nežmogiškų ir ne visai žmogiškų daiktų agentyvumas“ gali paskatinti iškilti ekologiškesnius ir materialiai tvaresnius gamybos ir vartojimo būdus (*ibid.*: x). Kaip daiktai ar atliekos gali taip veikti? Tai veda prie mūsų antro argumento apie tai, kaip atliekos gali „atsakyti“ į mūsų rūpinimąsi. Atliekos nėra vien materialūs daiktai, pasirodantys mūsų akims, bet taip pat yra objektai, konstituojami įvairių susikertančių asmeninių, kultūrinių, socialinių, politinių ir fizinių kontekstų. Čia Bennet materialius kūnus laiko įvairių sąveikaujančių esybių ir jėgų „asambliužais“, kurie sąveikauja su kitais asambliužais, priklausiančiais platesniems agentyvumo tinklams (angl. *networks of agency*).

Vadovaujantis Bennet argumentais, daiktų, atliekų atsakas į gerą, adekvatų rūpestį kyla iš asambliužų, kurie sukurti iš skirtingų interakcijų, daiktų ir faktorių. Pavyzdžiui, asmuo, jaučiantis aplinkosauginę atsakomybę, randa senų padangų krūvą miške, praneša Aplinkos apsaugos departamentui ir po kelių dienų padangos iš pamiškės dingsta. Ar toks

atsakas – padangų nėra, gamta neužversta atliekomis – yra gero rūpesčio apraiška? Šis klausimas negali būti atsakytas nepastebint, kad senos padangos gali būti pristatomos naudotų padangų surinkėjams, atiduotos padangų pardavėjams ar paliktos mašinos techninę priežiūrą atliekančiuose autoservisuose. Čia pirmiausia kelia nerimą tai, kad žmonės pasirenka nesirūpinti ir palikti senas padangas miške. Rūpestis yra daugiadimensis, toks turėtų būti ir atsakas. Šiame pavyzdyje adekvatus rūpestis veikia ne tik kaip mano asmeninės pastangos palaikyti mišką švarų, bet jis funkcionuoja platesniame tinkle ar tame, ką Bennet vadina asambliažu (pvz., valstybė ir jos institucijos, privatus verslas, žmonių žinios ir atsakingumas, įpročiai ir pan.). Platesnis kontekstas reiškia, kad egzistuoja ar bent turėtų egzistuoti padangų surinkimo ir perdirbimo vietų, taip pat vykdomos visuomenės švietimo kampanijos apie tokių vietų buvimą bei nusistovėjusių aplinkosauginių normų ir priimtinių atliekų tvarkymo praktikų egzistavimą. Tokie asambliažai gali sukurti (arba nesukurti) aplinkybes, kuriose adekvatus rūpestis gali plisti: tiek eiliniai piliečiai, tiek žiedinės ekonomikos plėtotojai turi būti dėmesingesni atliekomis ir suprasti, kad atsakas į tai, ar rūpestis buvo tinkamas, atkeliauja iš įvairių persiklojusių lygmenų, o pats akivaizdžiausias pozityvus rezultatas dar nereiškia, kad rūpestis buvo pakankamas.

Štai kodėl taip svarbu nepraleisti Tronto siūlomos penktosios rūpesčio pakopos, kurioje laikoma, kad visi turėtų būti įtraukti į rūpesčio praktikas: „demokratinė politika turėtų sutelkti dėmesį į atsakomybės rūpintis paskirstymą bei užtikrinti, kad demokratiški piliečiai būtų tiek, kiek įmanoma, pajėgūs dalyvauti atsakomybių paskirstyme“ (Tronto 2013: 30). Penktoji rūpesčio pakopa yra svarbi žiedinėje ekonomikoje, nes leidžia išryškinti, kad kiekvienas yra atsakingas už rūpinimąsi atliekomis: politikai, leisdami aplinkai draugiškos politikos gaires; verslai, diegdami tvarius modelius ir skatindami aplinkai draugiškas praktikas; ir žmonės – mažindami vartojimą, rūšiuodami, atnaujindami, taisydami ir atkurdami daiktus, kurie kasdieniame gyvenime paprastai matomi kaip atliekos. Rūpinimasis atliekomis šiame lygmenyje reiškiasi politinėje sferoje, tai reiškia, kad yra ne tik kuriamos aplinkosauginės gairės, bet taip pat skatinamos aplinkai draugiškos ir tvarios socialinės, politinės ir ekonominės infrastruktūros.

Išvados

Dominuojantis diskursas žiedinėje ekonomikoje yra orientuotas į techninius ir ekonominius sprendimus, jame mažai dėmesio skiriama etinių veiksnių, tokių kaip santykiai su atliekomis, individuali ir bendruomeninė atsakomybė už aplinką, analizei. Žiedinės ekonomikos apmąstymas pasitelkiant reliacinės rūpesčio etikos perspektyvą padeda atskleisti, kad sprendimai dėl rūpinimosi atliekomis ir aplinka yra susiję ne tik su politikų nutarimais, technologinėmis inovacijomis ir verslo iniciatyvomis, bet ir su individualiomis nuostatomis, socialinėmis ir kultūrinėmis normomis, afektyviomis ir įpročių suformuotomis rūpinimosi praktikomis. Atsakomybė rūpintis aplinka ir atliekomis yra pasklidusi įvairiuose lygmenyse, pradedant politine ir baigiant asmenine sfera.

Žvelgiant iš filosofinės perspektyvos, atliekos yra gana problemiškas reiškinys ir negali būti analizuojamos atskirai nuo etinės dimensijos. Žiedinės ekonomikos diskursas, kuris

visą dėmesį sutelkia į ekonominius ir politinius atliekų tvarkymo aspektus, į atliekas žiūri per pragmatinį objektyvą, kuriame tai tik ištekliai, kuriuos reikia panaudoti pakartotinai. Reliacinė etinė perspektyva, kurią mes siūlome pritaikyti žiedinės ekonomikos analizei, padeda suprasti, kad mūsų santykis su atliekomis yra platesnio socialinio ir kultūrinio konteksto, kuriame techniniai, pragmatiniai sprendimai susipina su skirtingais etiniais veiksniais, dalis. Žiedinės ekonomikos tyrimai turėtų atsižvelgti į etinį atliekų problematizavimą, nes tai leistų išplėsti atliekų tvarkymo praktiką.

Mes teigiame, kad rūpesčio etika gali padėti suprasti skirtingus rūpinimosi atliekomis lygmenis, atsirandančius žiedinėje ekonomikoje. Pasitelkus Joan Tronto penkių rūpesčio pakopų sampratą ryškėja, kaip rūpinimasis aplinka pasireiškia per individualias ir socialines atliekų tvarkymo praktikas, kurios skleidžiasi per įvairiopus santykių tinklus. Skirtingos rūpinimosi pakopos padeda išryškinti daugialypį santykį su atliekomis žiedinės ekonomikos kontekste. Čia individualus ir globalus rūpestis negali būti atskirti vienas nuo kito, todėl įvairius rūpinimosi lygmenis – politinį, techninį, socialinį, technologinį – turime svarstyti kaip tarpusavyje glaudžiai susijusius.

Literatūra

- Bartkienė, A., Bikauskaitė, R., Mincytė, D., Šaulauskas, M. P., 2019. *Rethinking Ecological Citizenship: the Politics and Practice of Care for the Environment*. Vilnius: Vilnius University Press.
- Bennett, J., 2010. *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Duke University Press.
- Dagilienė, L., Varaniūtė, V., Bruneckienė, J., 2021. Local Governments' Perspective on Implementing the Circular Economy: A Framework for Future Solutions. *Journal of Cleaner Production* 310. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.127340>
- European Commission, Directorate-General for Communication, Circular economy action plan – For a cleaner and more competitive Europe, *Publications Office of the European Union*, 2020. <https://data.europa.eu/doi/10.2779/05068>
- Friant, M. C., Vermeulen, W. J. V., Salomone, R., 2020. A Typology of Circular Economy Discourses: Navigating the Diverse Visions of a Contested Paradigm. *Resources, Conservation and Recycling* 161: 1–19. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0921344920302354?via%3Dihub>.
- Friant, M. C., Vermeulen, W. J. V., Salomone, R., 2021. Analysing European Union Circular Economy Policies: Words Versus Actions. *Sustainable Production and Consumption* 27: 337–353. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352550920313750>.
- Gregson, N., Crang, M., Fuller, S., Holmes, H., 2015. Interrogating the Circular Economy: The Moral Economy of Resource Recovery in the EU. *Economy and Society* 44 (2): 218–243. <https://doi.org/10.1080/03085147.2015.1013353>
- Gutauskas, M., 2021. *Žmogus ir gyvūnas. Antropologinis skirtumas fenomenologinėje hermeneutinėje filosofijoje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Hawkins, G., 2006. *The Ethics of Waste. How We Relate to Rubbish*. University of New South Wales Press.
- Johansson, N., Ek, R., 2020. Opening the Bin to the Social Sciences and the Humanities. In: *Perspectives on Waste from the Social Sciences and Humanities*, eds. R. Ek, N. Johansson, Cambridge Scholars Publishing, 1–7.
- Kirchherr, J., Reike, D., Hekkert, M., 2017. Conceptualizing the Circular Economy: An Analysis of 114 Definitions. *Resources, Conservation and Recycling* 127: 221–232. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2017.09.005>

- Kittay, E. F., 1999. *Love's Labor: Essays on Women, Equality, and Dependency*. New York: Routledge.
- Kutaula, S., Gillani, A., Leonidou, L., Christodoulides, P., 2022. Integrating Fair Trade with Circular Economy: Personality Traits, Consumer Engagement, and Ethically-Minded Behavior. *Journal of Business Research* 144: 1087–1102. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2022.02.044>
- Landecker, H., 2019. A Metabolic History of Manufacturing Waste: Food Commodities and Their outsides. *Food, Culture & Society* 22 (5): 530–547. Doi:10.1080/15528014.2019.1638110
- Lehtokunnas, T., Mattila, M., Närvänen, E., Mesiranta, N., 2022. Towards a Circular Economy in Food Consumption: Food Waste Reduction Practices as Ethical Work. *Journal of Consumer Culture* 22 (1): 227–245. doi:10.1177/1469540520926252
- MacArthur, E., 2013. Towards the Circular Economy. *Journal of Industrial Ecology* 2 (1): 23–44.
- MacArthur, E., 2014. Towards the Circular Economy: Accelerating the Scale-Up across Global Supply Chains. Technical Report, *World Economic Forum*. http://www3.weforum.org/docs/WEF_ENV_TowardsCircularEconomy_Report_2014.pdf.
- Noddings, N., 2002. *Starting at Home: Caring and Social policy*. Berkeley: University of California Press.
- Pla-Julián, I., Guevara, S., 2019. Is Circular Economy the Key to Transitioning towards Sustainable Development? Challenges from the Perspective of Care Ethics. *Futures* 105: 67–77. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2018.06.005>
- Robinson, F., 2011. *The Ethics of Care: A Feminist Approach to Human Security*. Philadelphia: Routledge.
- Sumter, D., de Koning, J., Bakker, C., Balkenende, R., 2021. Key Competencies for Design in a Circular Economy: Exploring Gaps in Design Knowledge and Skills for a Circular Economy. *Sustainability* 3 (2): 776. <https://doi.org/10.3390/su13020776>.
- Temesgen, A. K., Storsletten, V. M., Jakobsen, O. D., 2021. Circular Economy – Reducing Symptoms or Radical Change? *Philosophy of Management*. doi:10.1007/s40926-019-00112-1
- Tronto, J., 1993. *Moral Boundaries. A Political Argument for the Ethics of Care*. Routledge.
- Tronto, J., 2001. An Ethics of Care. In: *Ethics in Community-based Elder Care*, eds. M. B. Holstein, P. B. Mitzen. London: Springer Publishing Company, 60–68.
- Tronto, J., 2013. *Caring Democracy. Markets, Equality, and Justice*. New York University Press.